

НАТАША ПОЛОВИНА

ЛЕПОТА И СМИСАО
Манастири у српској средњовековној
књижевности

Године 1208. или 1209, у манастиру Студеница, по замисли Саве Немањића, насликани су Варлаам и Јоасаф. За причу о индијском царевићу Јоасафу и његовом духовнику, старцу Варлааму, Сава је свакако дознао на Светој Гори, где ју је могао читати на грчком, а могућно и у преводу на неки од словенских језика. Повест о царевићу који је требало да постане владар али је одлучио да се замонаши, која је уживала велику популарност међу светогорским монасима почетком XIII века, Сави је свакако била блиска из личних разлога. Можда су управо ти разлози били одлучујући да се Варлаам и Јоасаф, по први пут у једном православном храму, појаве баш на зидовима Студенице. Тако је једно књижевно дело учинило један манастир посебним. Али овај текст треба да открије нешто друго: може ли један манастир да учини посебним једно књижевно дело?

*

Суштина односа између манастира и књиге у средњем веку могла би се изразити једном једином реченицом: „Нема књижевности без манастира, ни манастира без књижевности.” У средњем веку књиге су углавном настајале у манастирима – тамо се писало, преписивало, преводило. Али књижевност је настајала и због манастира. Сваки чин оснивања, обнављања или даривања неког храма пратило је издавање повеље, која је, иако спис правног карактера, често достигала изузетну књижевну вредност. Због мана-

стира, и за манастире, писани су и типичи (устави), који су садржавали правила живота у манастиру. У оквиру типика понекад су се могла наћи и кратка житија ктитора или игумана манастира за који је типик састављен. Уосталом, прво житије у српској књижевности – *Житије Симеона Немање* – налази се управо у оквиру *Студеничког житија* који је саставио Сава Немањић по узору на грчки *Евргетидски житијик*. Коначно, у „именском регистру” српских средњовековних писаца наилазимо на имена попут: Теодосије Хиландарац, Непознати Раваничанин (Раваничанин I, Раваничанин II, Раваничанин III), Непознати Милешевац, Непознати Крушедолац итд. Сви они су, у недостатку подробнијих биографских података, до наших дана остали упамћени управо по манастирима у којима су живели и стварали.

Промишљање манастира као теме српске средњовековне књижевности почиње питањем: ко је у српским средњовековним земљама подизао манастире? Специфичност српског средњег века јесте управо жива ктиторска делатност коју су нарочито неговали владари, како из династије Немањића, тако и из потоњих владарских породица. Ктиторска активност једног владара имала је, разуме се, сотериолошки смисао, али је представљала и важну димензију његовог владарског идентитета.

О којим манастирима пишу српски средњовековни писци, којим манастирима посвећују највише пажње, и какву представу о значају појединих манастира можемо данас створити читајући дела средњовековне књижевности? Одговор на ова питања, чини нам се, најбоље је потражити у житијима и повељама, јер је у овим жанровима најизразитије прожимање историјског, идеолошког и књижевног, а у расветљавању статуса одређеног манастира у средњовековој књижевности сва три наведена аспекта подједнако су битна.

Заступљеност одређеног манастира у делима српске средњовековне књижевности произлази, пре свега, из функције коју је тај манастир имао. Манастир је био средиште владарског култа, извор династичке идеологије¹, место на којем су се одигравали сви најзначајнији историјски и политички догађаји. Отуда је разумљиво зашто су у свести српских средњовековних књижевника, вековима, привилеговано место имали Хиландар, Студеница, Жича или Милешева, и у чему је био значај Градца, Бањске, Дечана или Раванице. Средњовековна уметност имала је своје „мере вредности”, другачије од данашњих. Зато ће, примера ради, данашњи

¹ Даница Поповић, *Српски владарски гроб у средњем веку*, Институт за историју уметности Филозофског факултета, Београд 1992, 24.

читалац у средњовековној књижевности изалуд трагати за описом Сопоћана. Неће га наћи. О подизању задужбине краља Уроша I, о њеном изгледу чија естетска вредност далеко превазилази српске оквире, и коју данас сматамо врхунцем средњовековне архитектуре и сликарства, није сачувано никакво сведочанство у историјским изворима, укључујући и дела средњовековне књижевности. Јер, „лепота” средњовековног храма подразумевала је много више од његовог спољашњег изгледа и иконографског програма.

Поетика средњовековне књижевности захтева да се о свему пише према одређеним обрасцима. Било да је реч о житију, или уводним деловима повеље, у опису подизања манастира најпре се истиче *зашто* се он оснива, односно каква духовна мотивација претходи чину оснивања. Духовна мотивација најчешће је повезана са неким конкретним историјским тренутком, догађајем, или са осетљивом политичком ситуацијом. Како било, инсистирање на духовним мотивима који покрећу градњу храма било је начин да се манастир прикаже као сведочанство о религиозности његовог ктитора или оснивача, али религиозности која није пасивна већ окренута свету око себе.²

За средњовековне писце важно је, такође, и место на којем се манастир подиже. Онај ко је одлучио да гради манастир место најчешће проналази сам, после краћег или дужег трагања, и одмах га препознаје као одговарајуће место за будући храм. Поред места, важно је коме је манастир посвећен. Храмовна посвета обично је у спрези са духовном мотивацијом, или са догађајима који су непосредно претходили подизању манастира.³ Напослетку, манастир чине значајним, и у свести средњовековних уметника трајно присутним, историјски догађаји који се доцније у том манастиру одигравају, нарочито ако је реч о владарским маузолејима, то јест гробним црквама владара.

Прича о манастирима у средњовековној књижевности почиње са Стефаном Немањом, који није био само родоначелник династије, владар и велики ктитор већ и први књижевни јунак у српској књижевности. Сва три житија посећена Симеону Немањи – Савино, Стефана Првовенчаног и Доментијаново – помињу манастире које је Немања подигао: манастир Светог Николе у Топлици, манастир Свете Богородице у Топлици, манастир Светог Ђорђа у Расу, Студеницу, Хиландар.

² Исто, 170.

³ О храмовним посветама видети: Војислав Ј. Ђурић, „Посвета Немањиних задужбина и владарска идеологија”, у: *Студеница у црквеном животној и историји српског народа*, Православни богословски факултет, Београд 1987, 23.

Храм посвећен Светом Ђорђу (Ђурђеви ступови) прва је велика грађевина коју је Стефан Немања подигао у Расу. О догађајима који су непосредно претходили подизању манастира детаљно пише Стефан Првовенчани: храм је подигнут као знамење Немањине победе у сукобу с браћом, захваљујући којој је он и дошао до положаја великог жупана, а посвећен је Немањином личном светитељу заштитнику који му се нашао у невољи. О угледу овог манастира сведочи *Сѣуденички ѿиѿик*, али и неке повеље Стефана Првовенчаног, у којима се Ђурђеви ступови помињу као краљевски манастир. Ипак, када је реч о Немањиној ктиторској делатности, Ђурђеви ступови остају у сенци Студенице и Хиландара. У новој светлости овај манастир јавиће се у XIV веку, код Данила Другог, у житију посвећеном краљу Драгутину, владару који је управо Ђурђеве ступове изабрао за своју гробну цркву. Тако су Ступови у српској средњовековној књижевности остали упамћени и као храм у којем је сахрањен последњи владар из династије Немањића који је столовао у Расу.

У представљању богате ктиторске делатности Симеона Немање сви његови животописци посебно место наменили су Студеници. Када је реч о Савином *Жиѿију ѓосѿодина Симеона*, то је лако објаснити чињеницом да се оно налази у оквиру *Сѣуденичкоѿ ѿиѿика*, па је предност Студеници дата из разумљивих разлога. По Савиним речима, Немања је једном приликом, у лову, наишао на „пусто ловиште зверова” и одлучио да ту подигне манастир „на покој и умножење монашког чина”.⁴ Сава оца не приказује ни као владара ни као светитеља, већ као ктитора Студенице. И Стефан Првовенчани посебно истиче Немањину мотивацију да подигне овај манастир. Према његовом казивању, подизање Студенице било је мотивисано „страхом Божјим” (који се сматрао особиним идеалног владара), али и Немањином жељом да подигне манастир у којем ће примити монашки чин („Сазидаћу и храм пречисте и непорочне матере своје добротворке, и ту ћу ти испунити завете моје, које изрекоше уста моја”).⁵

На основу три житија посвећена Симеону Немањи тешко је рећи да ли је Студеницу Симеон замислио као своју гробну цркву, али се Студеница доследно истиче као место друге Симеонове сахране (након што је Сава пренео његове мошти из Свете Горе).

⁴ Свети Сава, *Жиѿије ѓосѿодина Симеона*, у: *Сабрани сѣиси*, Стара српска књижевност у 24 књиге, књ. 2, прир. Димитрије Богдановић, Просвета – Српска књижевна задруга, Београд 1986, 97.

⁵ Стефан Првовенчани, *Жиѿије Свеѿоѿ Симеона*, у: *Сабрани сѣиси*, Стара српска књижевност у 24 књиге, књ. 3, прир. Љиљана Јухас Георгиевска, Просвета – Српска књижевна задруга, Београд 1988, 73–74.

Доментијан и Теодосије казују да је Симеон обавезао Саву да пренесе његово тело из Хиландара у Студеницу. Тако је значај Студенице наглашен и у житијима посвећеним Светом Сави: управо у овом храму је Сава, над моштима свога оца, измирио завађену браћу Стефана и Вукана.⁶

Па ипак, без обзира на значај Студенице, тешко је у историји српског народа наћи манастир који је на плану духовности, уметности и културе имао већу улогу од Хиландара. Хиландар представља основу старе српске књижевности, у сваком смислу: и као „расадник највећих српских књижевника” средњег века, и као тема српске средњовековне књижевности, и као редак (ако не и једини такве врсте) пример духовног и књижевног средишта које је толико удаљено од матице.⁷ На самим почецима српске књижевности налазе се три дела која су непосредно везана за оснивање манастира Хиландара – *Оснивачка хиландарска повеља* из 1198. године коју је издао Симеон Немања, а у састављању готово сигурно учествовао Сава, *Хиландарски џишик* Саве Немањића и тзв. *Друга хиландарска повеља* Стефана Првовенчаног. Хиландар је, дакле, изнедрио и прве писце, али и прве јунаке српске књижевности – Светог Саву и Светог Симеона.⁸

Управо средњовековна житија и владарске повеље показују да је представа о Хиландару као својеврсном центру духовности формирана релативно брзо, већ у првим деценијама након његовог оснивања. Бројна су дела српске средњовековне књижевности у којима се помиње Хиландар.⁹ Старање о Хиландару било је за немањићке владаре значајан елемент дефинисања односа према прецима и оснивачу династије, о чему налазимо потврду у повељама многих немањићких владара издатих за овај манастир.

⁶ Место које Студеница има у делима старе српске књижевности свакако би могло говорити у прилог мишљењу неких стручњака да је реч о манастиру који је најдубље урезан у памћење српског народа. Војислав Ј. Ђурић је у Студеници препознао скинију, „шатор сведочанства” српског народа. Овакво упоређење повезано је, свакако, са лепотом самог храма, са њеном посветом Богородици Благодетельници (која се у византијској химнографији често пореди са ковчегом завета), али пре свега са чињеницом да Студеница представља основу култа Симеона Немање, оснивача српске државе, који је Студеницу учинио својим гробним маузолејом (Дејан Медаковић, „Манастир Студеница у историји српског народа”, *Зборник Матице српске за историју*, 55/1997, 7–8).

⁷ У богатој литератури о Хиландару као књижевном средишту издвајамо књигу Ирене Шпадијер *Свештогорска баџићина – манастир Хиландар и сивара српска књижевности* (Чигоја штампа, Београд 2014) у којој се, поред нових увида и преиспитивања неких досадашњих схватања везаних за књижевну традицију Свете Горе, даје исцрпан увид у старију релевантну литературу о Хиландару и Светој Гори.

⁸ И. Шпадијер, *Свештогорска баџићина*, 12.

⁹ Јелка Ређеп, „Стари српски биографи о Хиландару”, у: *Грех и казна божија*, Прометеј, Нови Сад 2013.

Уз Студеницу и Хиландар, у средњовековној житијној књижевности посебна пажња посвећена је Жичи, задужбини Стефана Првовенчаног. Средњовековни писци истичу Савине заслуге у подизању и украшавању манастира, али и у организацији будућег живота манастира и осмишљавању његове улоге. Бранислав Тодић приметио је да су сви најзначајнији догађаји оног времена везани управо за Саву Немањића и Жичу: ту су рукоположени први епископи, ту је Сава одржао први сабор на којем је изговорио беседу о православној вери, ту је крунисан Стефан Првовенчани 1217. године, ту су пренете Стефанове мошти из Студенице, ту је Сава изабрао свог наследника кад је одлучио да се повуче са архиепископског трона; из Жиче је Сава кренуо на своје прво ходочашће у Свету земљу, 1229. године.¹⁰ Стиче се, дакле, утисак да је опис подизања Жиче, и уопште утицај који је овај храм имао у свом времену, у функцији хагиографског величања личности Саве Немањића, пре него Стефана Првовенчаног, који је своје житије добио тек у XVII веку (написао га је патријарх Пајсије).

Судећи по казивању српских средњовековних књижевника, Сава Немањић је имао пресудну улогу и у подизању манастира Милешеве¹¹, иако нема сумње да је манастир подигнут у име његовог брата, краља Владислава. У житијима, међутим, налазимо тек бледа сведочанства о Владиславу као ктитору Милешеве, па и о његовој сахрани у овом манастиру. Свој пуни историјски и симболички смисао Милешева је остварила као Савина гробница, манастир у који су пренете његове мошти из Трнова. Сви други догађаји везани за овај манастир остали су, барем у српској средњовековној књижевности, у сенци те чињенице. С друге стране, само оснивање Милешеве дало је, у очима средњовековних писаца, извесну предност краљу Владиславу у односу на његовог старијег брата Радослава, о чему сведоче *Животи краљева и архиепископских српских* (Данилов зборник), у којем Данило Други о Радославу казује свега једну реченицу, док Владиславу посвећује више пажње, истичући да „овај благочастиви краљ Владислав од основа подиже божаствену цркву у име Спасово, звану Милешеву, где положи тело великога архиепископа Христовог Саве, преневши (га) од славнога града Трнова”.¹² У манастиру Милешева мошти Светог Саве

¹⁰ Бранислав Тодић, „Свети Сава и манастир Жича”, *Повеља*, год. XXXVII/1, Краљево 2007, 118.

¹¹ Преглед схватања која говоре у прилог ове тезе даје Д. Поповић (*Српски владарски гроб...*, 49).

¹² Данило Други, *Живот краља Уроша*, у: *Животи краљева и архиепископских српских • Службе*, Стара српска књижевност у 24 књиге, књ. 6, прир. Гордон Мак Данијел, Дамњан Петровић, Просвета – Српска књижевна задруга, Београд 1988, 47.

биле су све до 1594. године, када су однете на Врачар и спаљене, о чему у XVII веку пише патријарх Пајсије у *Житију цара Уроша*.¹³

У српској средњовековној књижевности као велики ктитор представљен је краљ Милутин. Читава једна целина *Житија краља Милутина* Данила Другог посвећена је набрајању манастира које је Милутин подигао, обновио или даривао, како у својој држави, тако и ван граница српске земље, а нарочито на Светој Гори. Без обзира на то што је код Данила Другог Милутин представљен пре свега као вешт ратник и способан владар, његов ктиторски лик подједнако је важан, поготово за разумевање Милутинове владарске идеологије у којој је везивање за претке – Симеона и Саву – било кључно: „И у држави свога отачаства многе божаствене манастире од самог основа подиже, и одликова достоименитом славом, да ваистину будући обновљен Духом светим, обнављаше стара рукоположења родитеља и прародитеља својих и више од корена свршаваше по Божјем извољењу. И сазда цркву Успења Пресвете Богородице, звана епископија призренска¹⁴, и такође цркву Благовештења пресвете Богородице, која је епископија грачаничка¹⁵, и цркву звану Тројеручица у славном граду Скопљу, и цркву св. Георгија на реци Серави, и цркву св. Константина у граду Скопљу, и цркву св. Георгија Нагоричскога¹⁶, и у месту званом Студеници, у дому пресвете Богородице, сазда цркву на име св. праведника Јоакима и Ане¹⁷, и у Дабру цркву св. мученика Христова Георгија, у месту званом Ораховица, и цркву мученика Христова Никите, близу града Скопља.”¹⁸

За разлику од поменутих манастира, који се само набрајају, без описивања околности под којима су подигнути, посебна пажња посвећује се подизању манастира Бањска, посвећеног Светом Стефану, који је Милутин замислио као своју гробну цркву. Занимљиво је да се духовна мотивација за подизање манастира у овом случају непосредно везује за узор краља Милутина – Симеона Немању.

Упркос специфичностима сваког од поменутих манастира, и оне што су они у свести средњовековних српских писаца представљали, тешко је отети се утиску да је приповедање о манасти-

¹³ Патријарх Пајсије, *Житије цара Уроша*, у: *Сабрани списи*, Стара српска књижевност у 24 књиге, књ. 16, прир. Томислав Јовановић, Просвета – Српска књижевна задруга, Београд 1993, 102.

¹⁴ Црква Богородице Љевишке.

¹⁵ Грачаница.

¹⁶ Црква посвећена Светом Ђорђу у селу Старо Нагоричане, северно од Куманова.

¹⁷ Такозвана Краљева црква.

¹⁸ Данило Други, *Живот краља Милутина*, у: *Животи краљева...*, 133.

рима у средњовековној књижевности увек сведено на схему која се понавља, и то са јасним циљем: да се манастир представи као „атрибут” свог оснивача, ктитора, игумана, или неке друге заслужне личности о којој се пише. Све је то, рекли бисмо, у складу с поетиком средњовековне књижевности, која је сва у општим местима, схемама, шаблонима. Ипак, отворимо ли било коју антологију старе књижевности, нећемо у њој наћи текстове који личе један на други, већ напротив, текстове у којима се препознаје индивидуализовани израз, нешто што измиче поетичким нормама и задатим обрасцима.

Ваља нам се, онда, запитати: који су то средњовековни писци до данас остали упамћени по опису неког манастира? Или, другим речима, који су се то манастири у српској средњовековној књижевности издвојили по свом књижевном опису, а не само по функцији коју су имали у прошлости?

Хиландар

Међу бројним описима Хиландара заснованим на похвалама, величању и смештању овог храма у клишеизирани пејзаже, један приказ Хиландара посебно се издваја. Реч је о опису каталанских напада на Хиландар и Свету Гору који налазимо у *Житију архиепископа Данила Другог* од Даниловог ученика. У овом делу Хиландар није представљен само као део „рајског пејзажа” већ као „тврђава” која је нападнута, а његов игуман Данило као ратник који ту тврђаву свим силама брани:

Јер ови завојевавши дођоше са својим силама у Свету Гору, и опколивши је, разграбивши сва богатства сабрана у њој, и скоро је сву опустеше, а то свето место звано Хиландар, било је веома оскрбљено и у великој тесности од нападаја безбожника. А унутра у граду, побожни и богобојажљиви мужеви беху држани од њих, међу њима и овај господин мој и велика множина светских људи државе тога манастира, који беху унутра прибегли са женама својим и децом. И те године дође љуће зло на ово зло, да је цео род људски гинуо од глади, и цео такав многобројни народ за дуго времена хранио се од тога славнога манастира Хиландара. Велико је било страдање такве ране, и почеше, дакле, људи и све животиње скончавати од глади. Јер умрлим матерама деца сисајући дојке сама умираху, и људи од глади зијајући судараху се и падаху као пијани, и обузети глађу, нису могли ни гледати. А други од њих ничице лежећи, као и животиња траву зубима кидајући, издисаху. А многи од монаха који су били у том манастиру, не могући трпети такве

туге, оставише овога господина мојега преподобнога игумана кир Данила самога, и сами бежаху.¹⁹

Ретка су, заиста, дела средњовековне српске књижевности у којима се на овако драматичан начин приповеда о неком догађају. Управо тај утисак наводи на помисао да је Данилов ученик о којем, нажалост, не знамо готово ништа, могао бити један од хиландарских монаха.²⁰ Без слике храма који грчевито брани Данило би био само још један у низу мање-више типизираних јунака српских средњовековних житија. Овако, као бранилац Хиландара, манастира с којим је сједињен у невољи, Данило је узрастао до јединственог књижевног јунака у српској средњовековној књижевности, а сам Ученик је, као писац, можда и најпознатији управо по овом опису:²¹

Дошавши на овога блаженога кир Данила са великом победом, велика множина њих почеше сећи врата града славнога манастира Хиландара, а други део позади њих разбијаху зидове града, хотећи ући унутра. Јер стреле падаху као капље дажда, пуштане рукама безбожника, и ратне трубе кликтаху, и сами једногласно се дераху устремљујући се напред. Јер страшно беше видети њихов убојни строј. И овај господин мој, храбра душа, чијој се уздржливости чудим, дивим се трпљењу у боловима и удивљавам се добром пребивању у молитви, а уз то неизмерној глади и жеђи, као да је станао у туђем телу. Јер против тога љутога рата остаде непоколебим, као незлобива овца гледајући на клање са својима који су ту били. Јер мушки борећи се са безбожницима од јутра до вечера, вапио је из дубине душе ка Ономе који га може спасти.²²

Градац

Манастир Градац подигла је краљица Јелена, супруга Уроша I, прва српска владарка која је подизала манастире у своје име, по угледу на мушке владаре.²³ Иако неки подаци указују да је Градац саградио краљ Урош, Јеленин животописац Данило Други заслугу

¹⁹ Данилов ученик, *Живой архиејискоја Данила Другоџ*, у: *Данилови насјављачи. Данилов ученик, друђи насјављачи Даниловоџ зборника*, Стара српска књижевност у 24 књиге, књ. 7, прир. Гордон Мак Данијел, Просвета – Српска књижевна задруга, Београд 1989, 88–89.

²⁰ И. Шпадијер, *Светоџорска бащјина*, 91.

²¹ Исто.

²² Данилов ученик, *Живой архиејискоја Данила Другоџ*, у: *Данилови насјављачи...*, 88–89.

²³ Светлана Томин, *Српска краљица Јелена – владарка и монахиња*, Платонеум, Нови Сад 2014, 37.

за подизање овог манастира приписује искључиво Јелени. Штавише, читава концепција лика краљице Јелене у овом житију неодржива је без манастира Градца. Без обзира на то што је историјски познато да је краљица Јелена била ктиторка многих католичких манастира у Приморју, Данило помиње само подизање Градца, настојећи да истакне краљичине везе са православним свештенством и, коначно, да напише житије католкиње која је постала православна светица. О самом подизању Градца Данило оставља неуобичајено детаљно сведочанство, истичући најпре Јеленину мотивацију да подигне задужбину: „Ево видим својим очима божаствене цркве и свете манастире, што подигоше христољубиви мужеви од основа ради славослова Божјег, а себи на вечан спомен. Зато треба и ја да се бринем, да и ја уз помоћ Божју подигнем храм у име пресвете Богоматере, не би ли ми Она била молитвена заступница у дан судњи.”²⁴

Пронашавши место на којем ће зидати храм, Јелена „поче зидати цркву у име пресвете Богородице празник Благовешћења, на месту званом Градац. Сама подвизавајући се, не имајући покоја ни дању ни ноћу, како би само са успехом могла свршити такво дело, које је почела (...) Заповедиле је да се сакупе сви народи њене државе, и када је то учинила, изабрала је од њих најбоље уметнике, хотећи да подигну предивно уздизање тога храма, много злато нештедице дајући свима радницима, да нико од њих не буде увређен насиљем, или да ко негодује, као мудри и разумни стројитељ. Ова блажена даваше им храну у згодно време, умирући срдачном љубављу, и кајањем умиливши се, јер благодат Божја беше она, која је говорила њезиним устима (...) И умним очима гледајући колико Дух свети помагаше да се овај храм брзо сврши, госпођа ова моја подвизаваше се весељем душе, бринући се о овом светом храму, ако би га могла брзо свршити у своје животу.”²⁵

Дечани

Највећи број антологијских текстова старе српске књижевности односи се на Високе Дечане. Сама Дечанска хрисовуља јединствен је документ у српској дипломатици, чија је висока уметничка вредност потврђена у многим антологијама старе српске књижевности. У најлепше странице српске средњовековне књижевности сврстава се и Дечанска повеља кнегиње Милице – монахиње Јевгеније, у оквиру које се налази и молитва, у литератури позната као *Миличина Дечанска молитва*.

²⁴ Данило Други, *Живот краљице Јелене*, у: *Животи краљева...*, 92.

²⁵ Исто, 92–93.

Мало је у средњовековној књижевности описа природе за које бисмо могли рећи да су „проживљени”. Ипак, ако постоји у српској књижевности овог доба опис који је „натопљен” емоционалношћу, онда је то Цамблаков опис Дечана у *Жиџију Сџефана Дечанског* с почетка XV века. За место на којем је манастир подигнут Цамблук каже да „лежи на највишим местима, сачишћено сваким дрвећем, многогранитим и многоплодним, а уједно равно и травно, а одасвуд теку најслађе воде. Ту извиру велики извори и напаја га бистра река, чија вода пре укуса даје велико руменило лицу, а после укуса велико добро растворење телу, тако да се нико не може наситити насладе воде. Са западне стране затварају га највише горе и њихове стрмине, и отуда је тамо здрав ваздух. Са источне стране овоме се приуподобљава велико поље, наводњавано истом реком. Такво је дакле место часно и достохвално за подизање манастира.”²⁶ Након што је подигао град, Дечански је усред таквог пејзажа саградио и храм: „А посред свега овога он подиже добролепни и боголепни храм, који унутра има велику дужину и ширину, а висину толику, да се умарају и очи оних који гледају. Држе га стубови од мрамора извајани, и ишаран је разним сводовима. А споља састављен је многочудно од углачаног мрамора, црвенога и уједно белог (..) Толики и такав храм саздавши, предаде Богу Сведржитељу.”²⁷

Раваница

У тзв. косовским списима првог тематског круга, насталим у сврху прослављања кнеза Лазара и величања његове мученичке смрти у Косовском боју, манастир Раваница има истакнуто место, пре свега као задужбина кнеза Лазара, а потом и као његова гробна црква у коју је кнежево тело пренето из Приштине. Сама *Раваничка ѿвеља* коју је кнез Лазар издао приликом оснивања манастира показује колико је за кнеза Лазара било битно да се, управо кроз своју ктиторску делатност, представи као настављач немањихке традиције.

Необично детаљан и управо стога драгоцен опис задужбине кнеза Лазара налазимо у *Жиџију свейѿа кнеза Лазара Равани-*

²⁶ Григорије Цамблук, *Жиџије Сџефана Дечанског*, у: *Књижевни рад у Србији*, Стара српска књижевност у 24 књиге, књ. 12, прир. Дамњан Петровић, Просвета – Српска књижевна задруга, Београд 1989, 66.

²⁷ Исто. О питању храмовне посвете Високих Дечана у светлости владарске идеологије: Смиља Марјановић Душанић, *Владарска идеологија Немањиха – дипломатичка студија*, Српска књижевна задруга – Свети архијерејски синод СПЦ – Слo, Београд 1997, 155; Смиља Марјановић Душанић, *Свейи краљ – култи Сџефана Дечанског*, Балканолошки институт САНУ – Слo, Београд 2007.

чанина I. Овај непознати раванички монах дао је до детаљан опис храма, његовог живописа, али и богатства његове ризнице, захваљујући којем је данас могућно, барем делимично, реконструисати слику унутрашњости храма из оног времена:

Подиге и храм од основе у славу ономе што се у слави вазнео, Христу Богу нашем, на месту званом Раваница, висином и лепотом што задивљује и на четири стуба утврђен. И озари га живописом, цртежима и сликама – ваплоћења сина Божија и пречисте његове матере и светих његових и неизбројивих чудеса и страдања од којих пострада због нас да би нас узнео у прво достојање. Златом и различитим бојама украси га и различитим сасудима сребрним и позлаћеним обогати га. (Дарова му) потире, дискосе, кадионице, кације, рипиде, бљуда, чаше за служење, дверца сребрна позлаћена, свећњаке на исти начин, иконе велике и мале оковане и позлаћене, крстове часне оковане и позлаћене и бисером и камењем драгим украшене, завесе разне од висона, порфире и злата изаткане. Једном речју, свим облицима добродетелним украси га и улепша. И до данас стоји као неки цвет неувели, да га гледају и виде сви што долазе.²⁸

Ресава

У репрезентативније описе манастира у српској књижевности свакако се може сврстати и опис подизања манастира Ресаве, задужбине деспота Стефана Лазаревића. О деспотовој одлуци да подигне манастир опширно говори његов животописац Константин Филозоф:

Жељаше да разговара са пустињацима и веома радо биваше са њима. Јер када било кога ова љубав божаствене жеље обузме, (она га) брзо узима, носи и подиге горе. И радоваше се, дакле, због њих (пустињака) и слатко (их) примаше, више него ли онај Крис богатим ризницама, златним судовима и врчевима, и гледаше да их свагда са собом има. И знајући да је ћутање одређено да свакога доведе до велике части да (може) видети и сагледати, обилажаше горе и поља и пустиње тражећи где би могао подићи жељену обитељ, молчалницу. Нашавши најприкладније и најбоље (место), где је требало да буде црква, помоливши се приступи делу; и положи основ у име Свете Тројице сведржавнога божаства. И свуда, дакле,

²⁸ Раваничанин I, *Житије светѡѡа кнеза Лазара*, у: *Сѡиси о Косову*, Стара српска књижевност у 24 књиге, књ. 13, прир. Милица Грковић, Просвета – Српска књижевна задруга, Београд 1993, 122.

са свеколиком журбом и најлепшим стварима и многочасним највештијим радницима, најискуснијим живописцима, ако (их) је где било, и многим златним и цветним шарама (украси је). (...) И тако се многим и неисказаним трошком сврши и украси црква и град околу – изванредни станови за општежиће. А сабра од свуда веома умне, изванредне иноке и настани ту. А даде и приложи села и винограде, а по свима својим крајевима, потписавши, даде (слободу). Ризнице овде из дана у дан полагаше. Начини ту себи гробницу, где ускоро би положен.²⁹

Наведени одломак означен је као посебно значајан у новијим изучавањима концепта Новог Јерусалима код православних Словена, будући да се у њему интегришу мотив града и пустиње, односно поистовећивање града и манастира (пустиње)³⁰, па овај опис који оставља Константин Филозоф пружа могућност за дубље промишљање његових књижевних узора и образовања уопште.

Наведени примери показују да су средњовековни писци успевали да готово све врлине које би требало да поседује једна узорна личност, било да је реч о владару или црквеном великодостојнику, ратнику или ходочаснику, изразе кроз однос те личности према храму. Манастир је сведочанство религиозности, средство везивања за предачке узоре, место на којем прави ратник молитвом започиње своју битку, место због којег ходочасник полази на путовање, место на којем светитељи чудотворењем обзнањују своју светост. Ипак, без обзира на то што се о средњовековној књижевности најчешће не говори као о књижевности „сопственог израза”, средњовековни писци нису се увек покоравали безличној правилности канона, о чему убедљиво сведоче одабрани одломци. Описи Хиландара, Градца, Дечана, Раванице и Ресаве само су неки од примера оригиналних књижевних остварења захваљујући којима су њихови аутори постали препознатљиви и признати.

*

Свака загледаност у далеку прошлост отвара питања која се тичу садашњег тренутка. Такво је и питање с почетка овог текста,

²⁹ Константин Филозоф, *Житије десјоѿа Сѿефана Лазаревића*, у: *Повесїѿ о словима (Сказаније о ѿсменех) • Житије десјоѿа Сѿефана Лазаревића*, Стара српска књижевност у 24 књиге, књ. 11, прир. Гордана Јовановић, Просвета – Српска књижевна задруга, Београд 1989, 103.

³⁰ Јелена Ердѿан, *Изабрана месїа. Консїруисање Нових Јерусалима код ѿправославних Словена*, Православни богословски факултет – Институт за теолошка истраживања, Београд 2013, 184.

који и није ништа друго него прилика да се о односу прошлости и садашњости запитамо над одабраним примерима из српске средњовековне књижевности. Ако постоји ишта што савременом човеку још увек може да приближи средњи век, онда је то средњовековни манастир. За средњовековне писце лепота једног храма била је лепота његовог смисла. Али смисао се непрестано мења, а књижев-но дело чува оно што може да траје вековима: храм виђен очима уметника.